

2.1 Nagyterek, térelképzések Közép-Európában

HARDI TAMÁS

A földrajzi nagyterek fogalma

A régiók fogalmának vizsgálatakor az alapvető problémát az adja, hogy rengeteg definíciót találhatunk rá. Különböző (rész)diszciplínák, s a nem tudományos közbeszéd is eltérően definiálható területi egységekre alkalmazza a régió fogalmát.

A földrajz egyik alaproblémája a komplex régiók meghatározása, a Föld régióinak szisztematikus körülírására. Az első modern kori kísérletet ennek a rendszernek a kidolgozására Humboldt és Ritter tette meg a 19. század első felében. Azóta sincs igazán egy általános megegyezés a „természetes régió” fogalmáról, egyáltalán arról, hogy a társadalomföldrajzban beszélhetünk-e „természetes” régiókról. Roxby (1926) javaslata, miszerint a természetes régió is szintetikus jelenség, s egyik oldalról a fizikai és biológiai jellemzők határozhatják meg, míg másik oldalról az emberi reakciók ezekre az alapokra. Mindenesetre ez a felfogás találkozik a német *Naturgebiet* és *Naturraum* fogalmával.

A kulturális régió fogalma ugyanakkor teljes egészében az emberi tevékenység alapján határozza le a régiókat. Persze felmerül a kérdés, hogy ebben az esetben mit értünk a „kultúra” fogalma alatt. Olyan tanult képességeket, viselkedésbeli sajátosságokat, emberi kapcsolatrendszereket, amelyek az emberek egy csoportjára jellemzőek. Ennek a térbeli vetülete is kimutatható. A kulturális régió pedig az a térség, amelyben valamely közös kulturális elem mindenhol megtalálható. Ezt a régiófelfogást alkalmazhatjuk a vizsgált térségeinkre, Közép- és Kelet-Európára, valamint a Balkánra. Itt beszélhetünk arról, hogy ezek a térségek olyan birodalmak részei voltak, melyek karakterisztikusan meghatározták az ott élők társadalmi viselkedését, hatalomhoz való viszonyát.

A nemzetközi kapcsolatokban használatos régiófogalmakat Volgy et al. (2012) tekinti át, s öt csoportba sorolja. Ezek szerint számos definíció széles földrajzi klasztereket tekint régióknak, mint pl. Ázsia, Európa [sőt, Eurázsia együtt], Latin-Amerika. Ezeket „meta-regiók”-nak is tekinthetjük, tekintettel arra, hogy számos régiót foglalnak magukba (Putnam 1967; Lagos 2003; Karawan 2005). Mások a földrajzilag összekapcsolódó, államok közötti, intézményesített együttműködések tereit tekintik régióknak (Goertz–Powers 2009), avagy földrajzilag összefüggő biztonsági közösségeket (Buzan–Waever 2003), illetve olyan geopolitikai térségeket, amelyek felett egy regionális vagy globális hatalom

gyakorolja az ellenőrzést (Lemke 2002), vagy azokat a geopolitikai tereket, melyeket a közös identitás, kultúra és történelem kapcsol össze (Katzenstein 2005). Ezeket a kategóriákat úgy is tekinthetjük, mint a nagy, nemzetközi régiók létezésének különböző alapjait, létezésük értelmét, „raison d'être”-ét.

A felsorolt öt típusban találunk olyanokat, amelyek funkcionális megközelítésűek, s olyanokat, amelyek strukturális jellemzőkkel bírnak. Mindenesetre egy-egy állam hovatartozása változhat, tehát az egyes régiók területe kibővíülhet vagy összehúzódhat, esetleg új régiók tűnhetnek fel vagy létező régiók tűnhetnek el a rendszerben. Ha pedig a továbbiakban az általunk vizsgált tereket kívánjuk ezeknek a kategóriáknak megfeleltetni, akkor megállapítható, hogy ugyanaz a földrajzi térség esetleg több kategória jellemzőivel is leírható, s fő jellemzője a történelemben is változhat.

Így saját koncepciónkat ebben a kérdésben úgy fogalmazhatjuk meg, hogy léteznek olyan földrajzi nagyterek, amelyeken belül a nemzetközi kapcsolatok intenzívebbek. Létezik valamely olyan jellemzőjük, amely az odatartozó területekben közös, s amely elválasztja más nagyterektől, s ezek a térségek a geopolitikában is egységként kezelhetők. Ezek a komplex módon összetartozó térségek történelmi léptékben léteznek, s a Volgy et al. (2012) által felsorolt öt „raison d'être” valamelyike vagy közülük több is érvényes rájuk, s a régiók azok földrajzi keretétől szolgálnak.

A földrajzi nagyterek fogalmán jelen munkában tehát olyan nagy régiókat érthetünk, amelyek több állam területét egészben vagy részben magukba foglalják, s a fenti kritériumoknak eleget tesznek. A szakirodalom ezeket a tereket gyakran szubkontinentális régióknak nevezi (Dingsdale 1999), mivel méretük alapján egy kontinens jelentős hányadára terjednek ki, s elnevezésük is gyakran a földrészen belül elfoglalt helyükre utal (égtáj, közép-köztes, hátsó stb.), de utalhat valamely természeti földrajzi jelenségre is, félszigetre, hegységre, hegységrendszerre, tengerre.

A nagyterek kialakulása természetesen nem automatikus. Attól, hogy az amerikai kontinensnek van keleti fele, nem beszélünk Kelet-Amerikáról (Lendvay 1997), a nagyterek lehatárolásához a földrajz csak a természeti alapot adja (ha adja), de a tartalom mindig társadalmi képződmény, amely a természetföldrajzi tájbeosztással csak bizonyos esetekben esik egybe, inkább kivételként, mint törvényszerűen.

Ezen nagyterek civilizációs, kulturális, történelmi, geopolitikai képződmények, amelyek ilyenformán nem igazodnak természetföldrajzi tájához, de a politikai határokhoz való viszonyuk sem egyértelmű. Ha Európa e nagytereit vizsgáljuk, úm. Nyugat-, Dél-, Észak-, Közép-, Kelet-, Délkelet-, avagy Ibériai, Balkán, Skandinávia, Alpesi, Kárpát-, Dunai-, Rajnai- stb., akkor óhatatlanul államokra gondolunk, s úgy véljük, automatikusan be tudjuk őket sorolni ezekbe a kategóriákba. Ha különböző forrásokat vizsgálunk (pl. földrajzi tankönyveket, tudományos értekezéseket, országokat besoroló weboldalakat, térképlapokat, akkor világossá válik, hogy ezeknek a nagytereknek a lehatárolása egyáltalán nem konzekvens, nincs rá mindig, mindenhol alkalmazható szabály, hanem egyes régiók esetében vannak olyan országok, amelyeket feltétel nélkül oda sorolhatunk, s vannak olyanok, amelyeket csak bizonyos források tartanak pl. közép-európainak vagy balkáninak stb.

Ennek a bizonytalanságnak több okát láthatjuk:

– A nagyterek kulturális jellegzetességei mögött olyan, a történelemben hosszú ideig létező politika-földrajzi formációk (birodalmak, vallási, etnikai csoportok területei), húzód-

nak meg, amelyek mára eltűntek, határaink így nem láthatók a politikai térképeken, de hosszan tartó civilizációs befolyást gyakoroltak saját területükre, amelyek máig kimutathatók a társadalmi-gazdasági jellemzőkben, identitásban, értékekben stb. A modern határok ezekkel a „kripto-határokkal” nem esnek egybe, így számos olyan országot találhatunk, amelyek egyes részei más-más nagytérhez sorolhatók, vagy akár az egész ország hovatartozása is több irányú lehet. Az elsőre jó példa Románia, ahol Erdélyt egyértelműen Közép-Európához, Moldvát Kelet-Európához vagy Délkelet-Európához, míg a Havasalföldet Délkelet-Európához sorolhatjuk. A második esetre Horvátország lehet a példa, melyet mint egykori jugoszláv tagköztársaságot, valamint délszláv etnikai többsége miatt Délkelet-Európához soroljuk, de katolikus vallása, Magyarországhoz fűződő történelmi viszonya, s újabban EU-tagsága miatt egyre inkább közép-európai országnak számít. Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa elhatárolásának bizonytalanságait elsősorban Lengyelország és Magyarország történelmi határai „továbbélésének” tekinthetjük, amelyek a mai államokon belül fontos, rejtve létező szerkezeti határokat jelentenek (Surazska, 1995).

– Mint Horvátország példáján láthattuk, egy állam, illetve terület hovatartozásának megítélése időben is változhat. Nyilván, egyes térfogalmakra ez kevésbé igaz, hiszen pl. természeti földrajzi alapjuk miatt ez nem lehetséges (pl. Balkán), míg mások kifejezetten „mozgékonyak”, sőt időlegesen vagy végleg akár el is tűnhetnek a térképről. Ilyen „mozgékony” térkategória Kelet-Európa, s időlegesen eltűnőnek nevezhetjük Közép-Európát, a Baltikumot. Különösen igaz lehet ez a megállapítás azokra a térfogalmakra, amelyek kialakításában nagy szerepe van a geopolitikai, történelmi jellemzőknek, s így a geopolitikai viszonyok változása miatt más-más történelmi periódusban az államok, területek eltérő körét sorolhatjuk az adott fogalomba.

– A nagyterek lehatárolásában meghatározó a mentális elem. Térszemléletünket befolyásolja földrajzi helyzetünk, így az égtáj szerinti besorolás tükrözheti ezt a jelenséget. Így pl. Németországban vagy Ausztriában gyakran fordul elő, hogy „Délkelet-Európa” fogalmába beleértik Magyarországot is, elvégre tőlük nagyjából ebben az irányban helyezkedünk el, s Délkelet-Európa Magyarországon keresztül érhető el a számukra. Mentális térképünket befolyásolja az is, hogy a nagyterek mint társadalmi képződmények értéktartalommal, s identifikációs erővel is bírnak. Tehát valamely nagytérhez való tartozás pozitív vagy negatív értékítéletet és identitást/elhatárolódást hordozhat. Így a Közép-Európa fogalommal gyakran találkozunk mint pozitív értékkel. Érdekes jelenség, hogy Európa „közepét” több országban is megtaláljuk, turisztikai jelentőséggel bíró emlékhelyet állítottak ennek jelölésére Ukrajnában, Romániában, Szlovákiában, Magyarországon, de megjelenik Milánó marketinganyagaiban is. Nyilván a „közép” egyúttal az utak találkozását, csomópontját is jelenti, s mint ilyen, pozitív tartalommal bír önmagában is. Ehhez hozzáadódik, különösen a szegényebb országokban, hogy a Közép-Európa fogalomhoz szorosan kötődik a dunai Habsburg Birodalom, Ausztria képe, amely ma a gazdasági fejlettség okán vonzó tényező lehet.

– Az identifikáció szerepe így erős. Az, hogy egy állam, terület lakói hova sorolják magukat, s hogy hova sorolják őket mások, szomszédjaik, eldöntheti egy terület hovatartozását. Érdekes például, hogy a román közbeszédben, politikai beszédekben, tankönyvekben egyre gyakrabban tűnik fel Románia mint közép-európai ország, bár eddig deklaráltan inkább Délkelet-Európához sorolták magukat. Ez

nyilván kihatással van az ország kapcsolatrendszerének alakítására, de bizonyos belső kérdésekre is, mint pl. a városfejlesztés prioritásai, amelyek szorosabban kötik a román a társadalmat a közép-európai értékekhez.

Mindezek alapján látható, hogy az általunk vizsgált nagyterek jelentős részére inkább az igaz, hogy határai nem élesek, de követhetők, s azokat inkább valamiféle „közbeszéd”, „közvélekedés” alakítja ki, s kevésbé valamely kodifikált rend. Mindemellett természetesen a földrajzi enciklopédiák, regionális földrajzi publikációk időnként országhatárok szerint „rendet tesznek” ebben a kérdésben, elsősorban a számon kérhető tananyagok kialakítása érdekében, s lehatárolják az egyes nagytérségeket. Teljesen közös nevezőre ezek a munkák sem jutottak, országonként, szerzőnként, korszakonként eltérhet a nagytérségek területi lehatárolása, elnevezése, rendje.

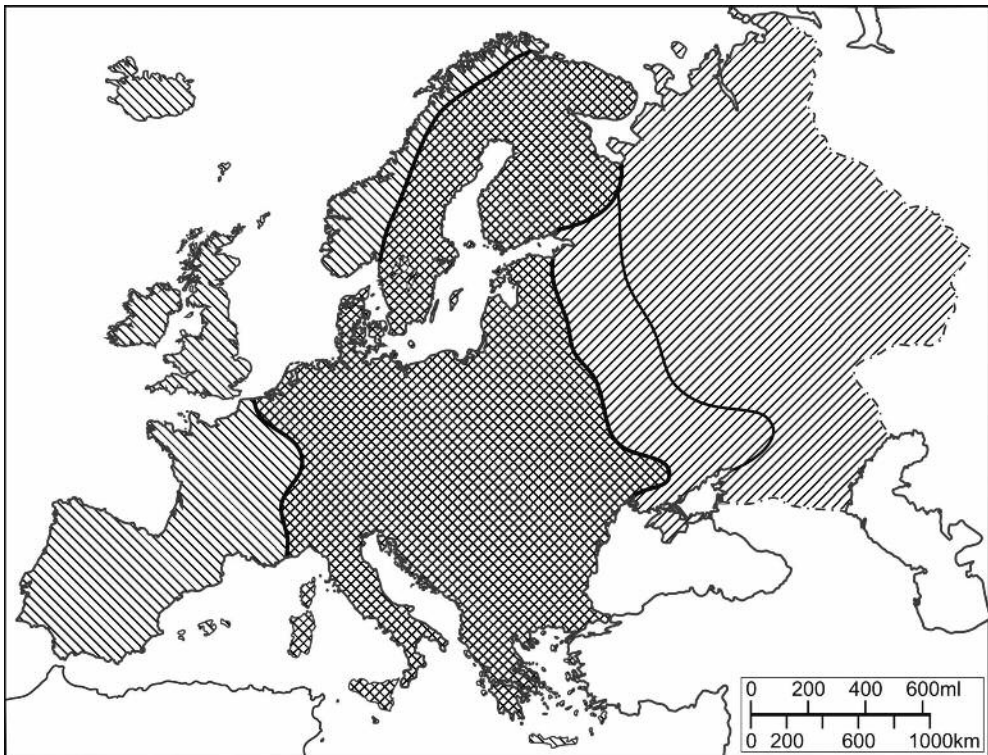
Az európai köztes tér kialakulása

Jelen kutatásban négy olyan nagytér fogalmi vizsgálatát végeztük el kérdőíves módszerrel, amelyek egymást átfedik, s különböző korszakokban e fogalmak akár egymás alternatívái is lehetnek, de átfedéseket mindegyik fogalom között találunk. Ezek: Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa és a Balkán. Közhelynek tűnik, hogy ezek a térfogalmak nehezen megfoghatók, eltérő nagyságú terekre értelmezhetők, s vonatkozási területük időben is változó. Ez mindenképpen azt a közös jellemzőt hozza magával, hogy ezek a fogalmak egy *köztes teret* írnak le, egy olyan széles európai területsávot, mely nagyhatalmak érdekszférái, nagy civilizációs központok hatásterületeinek találkozási övezetében helyezkedik el a Baltikumtól Görögországig. Így ez a zóna önmagában sem egységes tér, ami közös ebben a négy térfogalomban, az a „köztesesség” jelensége, amire a különböző térkonceptiók alkotói megpróbálták válaszokat keresni. Violet Rey, a társadalomföldrajz professzora Franciaországban a Balkán definiálása kapcsán így fogalmazta meg a földrajzi köztesesség politikai földrajzi okait és következményeit: „Olyan tér, ahol a fejlődést kívülről jövő beavatkozások és hatások folyamatai irányítják, amelyek erősebbek, mint a belső erők. Történelme ismétlődő csapásokból áll, miközben a tartósság hiánya megakadályozza az akkumulációt, integrációt és okozza a visszatérést a megelőző állami formációkhoz, hozzájárulva az időérzet ciklikusságához és diszkontinuitásához, amely nem kedvez annak az integrációnak, amit már korábban megszerzett” (Rey–Groza 2009, 265). Hasonló megállapításra jutott Bibó István is, aki híres esszéjében, a „Kelet-európai kisállamok nyomorúsága” c. írásában a térség alapvető problémáját a történelmi fejlődésben kereste. A különböző nemzetek a történelem eltérő időszakaiban már rendelkeztek államisággal, különböző kiterjedésű államokkal, amelyek fejlődése jellemzően külső erők hatására megszakadt. A modern korban ezek a nemzetek visszatekintve a középkori előzményeikre olyan területek birtoklására törekednek, amelyek nem egyeznek meg mai államterületükkel (sőt gyakran etnikai szállásterületükkel sem), sőt, a különböző „Nagy” ideológiák olyan területeket is sajátjuknak tudnak, amelyek csak a történelem egy bizonyos pillanatában tartozott az adott nemzet uralma alá Nagy-Lengyelországtól Nagy-Bulgáriáig, sőt Nagy-Macedóniáig szinte minden nemzetenél megtaláljuk ezeket a térképzeteket. Ezek a törekvések átfedik egymást, néhol akár többszörösen is (lásd Macedónia esetét, ahol valamennyi szomszéd, görög, albán, bolgár, szerb sajátjának érez kisebb-nagyobb, egymást is átfedő részt az országból, miközben Nagy-Macedónia ideo-

lógija a szomszédos országokba hasít bele, s mindezt még megfejelek az etnikai viszonyok is). Ezek az ellentétek megakadályozták azt, hogy ez a térség belső integratív folyamatok tárgya legyen, miközben a köztességből adódó geopolitikai szerepe egyfajta gátszerep lenne, amit ilyen formán önerőből nem tudott betölteni, s ma sem tud betölteni.

Bár megközelítésünk szerint a térséggel mint társadalmi-politikai térrel foglalkozunk, meg kell azért jegyeznünk, hogy a történészek mellett geográfusok is foglalkoztak ennek a köztes térnek a fizikai jellemzők szerinti lehatárolásával. Penck (1915) Európát a tengerhez való közelség és a lakosok „maritim-jellege” szerint osztotta fel három részre: Vordereuropa, Zwischeneuropa és Hintereuropa (Elő-, Köztes- és Hátsó-Európa) (2.1.1 ábra).

2.1.1 ábra: Penck háromosztatú Európája

Forrás: Sinnhuber 1954, 29 alapján szerk.: Fonyódi V.

Hugo Hassinger német geográfus a földrajzi táj jellege alapján határozta le Európa nagy régióit, s az ő térképén is külön térségként találjuk meg vizsgált területünket (2.1.2 ábra).

Számos történész visszavezeti ennek a köztes zónának a kialakulását a történelem előtti, illetve az antik időkig. Oskar Kossmann *Warum ist Europa so?* című könyvében (Kossmann 1950, idézi: Sinnhuber 1954), amelyben Európa történetének idő- és térbeli változásait elemzi, az alábbi következtetésre jutott: a történelem előtti időkben, mikor a civilizáció a Közel-Kelet felől szétterjedt Európában Görögországon és Rómán keresztül,

civilizáció behatolásának eredményként. A 18. század vége felé II. József császár tett egy kísérletet arra, hogy ezt a térséget politikailag megszervezze, de a Közép-Európa név ekkor sem volt használatban. A politikai Közép-Európa koncepció akkor merült fel igazán, amikor a 19. század közepén az osztrák–porosz szembenállás visszaszorította a Habsburg hatalmat, s az a kérdés is felmerült, hogy a heterogén osztrák császárság képes-e tovább létezni.

Sok esetben találkozhatunk azzal a véleménnyel, hogy Európát alapvetően két nagy kulturális körre oszthatjuk fel: egy nyugati és egy keleti területre. Erre az alapvető kulturális tagolódásra utal Oswald Spengler is, mikor az általa „fausti” kultúrának nevezett európai, avagy nyugati civilizáció egyik pseudomorfózis által létrejött követőjeként határozta meg a kelet-európai kultúrát (Spengler 1994). Demográfiai megközelítésben osztotta fel Európát Hajnal János, aki egy világos észak–déli választóvonalat mutatott ki a házassági szokások vizsgálata során, mivel nyugaton idősebb, míg keleten fiatalabb a házasságkötések átlagos kora nők esetében. Ez a különbség visszavezethető a kulturális különbségekre, s hatása sem csupán demográfiai (Hajnal 1965). Ennek a határnak a meghúzása, Kelet-Európa meghatározása az egyik fő témája Oscar Halecki lengyel történész munkájának is. Halecki – aki már a 20. század húszas éveiben térségünk sajátosságait kutatta – úgy véli, hogy le kell választani Európa fogalmáról Oroszországot, mint egy sajátos, eurázsiai kultúrát, amelynek fejlődésére Ázsia legalább akkora hatást gyakorolt, mint a Nyugat (ezzel az orosz gondolkodók egy jelentős csoportja is egyetért [Danyiljevskij 2004]). Németország és a történelmi orosz területek nyugati határa közötti területet írhatjuk le úgy, mint Kelet-Európát. E térség sajátosságára utal egyik fő művének címe is: „A nyugati civilizáció peremén”. Tehát térségünket a Nyugat részének tartja, bár attól eltérő történelmi fejlődésű, sajátos európai régiónak. Ennek a peremhelyzetnek egy gazdaságföldrajzi igazolását adja Teleki Pál. Térségünket Európán belül egy thüneni¹ rendszer szerint kialakult piaci ellátó térség peremének fogja fel, ahol Anglia és a nyugati partvidék a központ, s térségünk a külső peremzóna, az ennek megfelelő termékekkel (Teleki 1936, 360).

Halecki kortársa, Jaroslav Bidlo a bizánci ortodox és a nyugati keresztény egyház befolyási területe találkozásánál húzta meg az Európát két részre választó vonalat. Ennek jelentősége az, hogy a cseh történész így a szlávtságot két részre osztotta. Vele szemben a szlavofil gondolkodásmód Európát a germán–latin és szláv–görög kultúra két övezetire osztja (Danyiljevskij 2004).

Szűcs Jenő történész (Szűcs 1983) Európa nagy léptékű felosztásánál a hármas tagoltság mellett érvel. Bár Közép- vagy Kelet-Európa eredete tekintetében azt a nyugati 10–11. századi expanziójának tartja, de a fő struktúrákat a két nagy egyház hatóköre jelölte ki, amelyek között egy „átmeneti” zóna jött létre, amely magán viseli a két kulturális övezet hatásait. Így Európa három nagy történelmi régióra osztható fel.

1 Von Thünen német közgazdász a 18. század végén alkotta meg területhasználati modelljét, amelyben egy elméleti, elszigetelt államban vizsgálta a mezőgazdasági területhasználat térbeli elrendeződését. Egy piac-központ körül az elérhető haszon, földjáraadék, szállítási igény alapján különbözően használt mezőgazdasági területek alakulnak ki a modellje szerint, koncentrikus körökben elrendeződve: belül intenzív vagy jelentős szállítási igényű kultúrák, míg kifelé haladva egyre extenzívebb termelési módokat találunk (Lengyel–Rechnitzer 2004). Teleki szerint Európában a nyugati piacok körül is így alakult ki az egyes övezetek, s így térségünk az extenzív gabonatermelő övezetben helyezkedik el.

Európa területének történelmi léptékű felosztása visszavezethető a Római Birodalom kettészakadására, s a Keletrómai Birodalom, valamint a Nyugatrómai Császárság eltérő birodalmi és társadalmi struktúráira. Az egységes birodalmat először Diocletianus osztotta fel négy részre (tetrarchatus) a könnyebb irányíthatóság érdekében, a 3. század végén, majd egy polgárháborút követően, 324-ben (Nagy) Constantinus jutott hatalomra, aki a görög Büzantionba (Bizánc, később Constantinopolis, Konstantinápoly, majd Isztambul) helyezte át birodalom székhelyét, s nevezte el a várost Új Rómának. Tehát megalakult az európai területi fejlődés második gyűjtőpontja. Róma és Új Róma kettősége mentén a birodalom 395-ben kettévált, kialakult a két új politikai egység, de a két egység belső jellemzői, eltérései már korábban is fennálltak. Az egységes birodalom kettészakadása – területi értelemben – a Balkán nyugati peremén ment végbe, amely ekkor a birodalom amolyan „belső perifériája” volt, a két pólus között elhelyezkedő, kevésbé fejlett és lakott terület, a választóvonal a Száva menti Sirmium (ma Szávaszentdemeter) városától húzódott délre, az afrikai partokig. A Nyugatrómai Császárság 476-ban elbukott, s helyében különböző királyságok, politikai struktúrák jöttek létre. Az erősebb, gazdagabb, s erősen központosított keleti rész területi változásokkal ugyan, de 1453-ig, az oszmán hódításig fennmaradt. Míg nyugaton az egyházi és a világi hatalom egymással párhuzamosan épült ki, keleten a központosított birodalmi irányítás és az ortodox egyház hierarchiája szervesen összefonódott, s ott kialakította a jellegzetes „bizáncias” hatalmi struktúrát. Számos történész munkájából ismerhetjük a nyugati fejlődés modelljét, ahol a keresztény egyház egy egész Nyugat-Európára kiterjedő hierarchiát teremtett meg, államok feletti, univerzális egyházzá lényegült, míg a társadalmi kapcsolatokat a feudális viszonyok alakították, amelyek mai, jellemzően negatív megítélésünkkel ellentétben egyfajta „szerződéses” rendszerként is felfoghatók, ahol mindegyik hierarchiaszintnek megvoltak a maga kötelességei a többivel szemben: jobbágyi, alattvalói szolgáltatással szemben védelem és életlehetőség (föld, vagyon) járt, s ezeknek a mértékét korán meghatározták. A tiszta feudalizmus rendszere ily módon hozzájárult a „szabadság kis köreinek” (Bibó kifejezésével) létrejöttéhez, így a későbbi polgárosodáshoz is. Az ortodox világ ezzel szemben sokkal inkább a teljes alávetettségről szólt, a teljesen kiszolgáltatott és röghöz kötött parasztról, aki nem érdekelt a termelésben, fejlesztésben, ellentétben nyugati társával, aki már a 14. században megszabadult a jobbágyi kötöttségeitől, míg ez Oroszországban csak 19. század végén valósulhatott meg. Az oszmán hódítás után az ortodoxia központja áthelyeződött Bizáncból Moszkvába (Harmadik Róma), ezzel is az orosz küldetésudatot erősítve, s az állam és az egyház szerves összefonódását megvalósítva. Ezek a tényezők eltérő kulturális fejlődést indukáltak Kelet- és Nyugat-Európában, ami nem csak az hatalomgyakorlás jellemzőiben és a vallásban nyilvánultak meg, hanem átszöttek az egész társadalmat, s hatással voltak a gazdaság fejlődésére is. A területet délkeletről egy harmadik civilizációs hatás is érte, az Oszmán Birodalom megjelenése a 14. században. Ekkor és a következő bő száz évben elfoglalták a Balkán-félszigetet, sőt a Kárpát-medence jelentős részét, de hosszabb ideig csak a Szávától és a Dunától délre, magán a félszigeten tudtak berendezkedni, több száz éves uralmukkal alakítva az ottani társadalmat és gazdaságot. A muzulmán birodalom nem egyszerűen egy új vallás megjelenését hozta magával Európa ezen terében, hanem mélyreható társadalmi-gazdasági fejlődési jellegzetességeket okozott az érintett területeken. A bizánci hagyományokat is magába olvasztó birodalom leginkább az ázsiai típusú, elsősorban a területi bővülésre, zsákmányszerzésre alapozott gazdasági szemléletével, a kereskedelmi és ipari fejlődés

elvetésével fékezte le az elfoglalt térség fejlődését. A társadalom szerkezetére gyakorolt hatása is sajátos: a muzulmán vallás elsősége alapvető volt a birodalomban, de ez nem jelentette azt, hogy az elfoglalt területek alattvalóit feltétlenül meg akarta volna téríteni, sőt a keresztények másodrendű állampolgárokként és fő adófizetőkként jelentős állami bevételi forrást jelentettek, amire szükség volt a folyamatos háborúskodásokhoz, így a birodalom európai része megmaradt többségében ortodox vallásában. A vallási identitással szemben az etnikai hovatartozás másodlagos volt. A Balkánon így egy sajátos társadalmi szerkezet alakult ki, amely az ortodox világhoz tartozott ugyan, de számos, a török világból származó hagyományt követett csekély városodottságával, iparosodottságával, szabadmenetelű parasztjaival, akik társadalmában a nagycsalád maradt az alapvető egység, s a mindennapi életet közvetlenül is irányító vallási közösségekkel (millett rendszer). Így tehát kialakult Európa sajátos kettős kulturális arculata: a Nyugat és a Kelet. Ebben a kétpólusú rendszerben a két befolyási övezet határán elhelyezkedő térséget, melyet nevezhetünk Közép- vagy Köztes-Európának is, különböző történések eltérően láttatják.

Közép-Európa fogalmának és tartalmának átalakulása

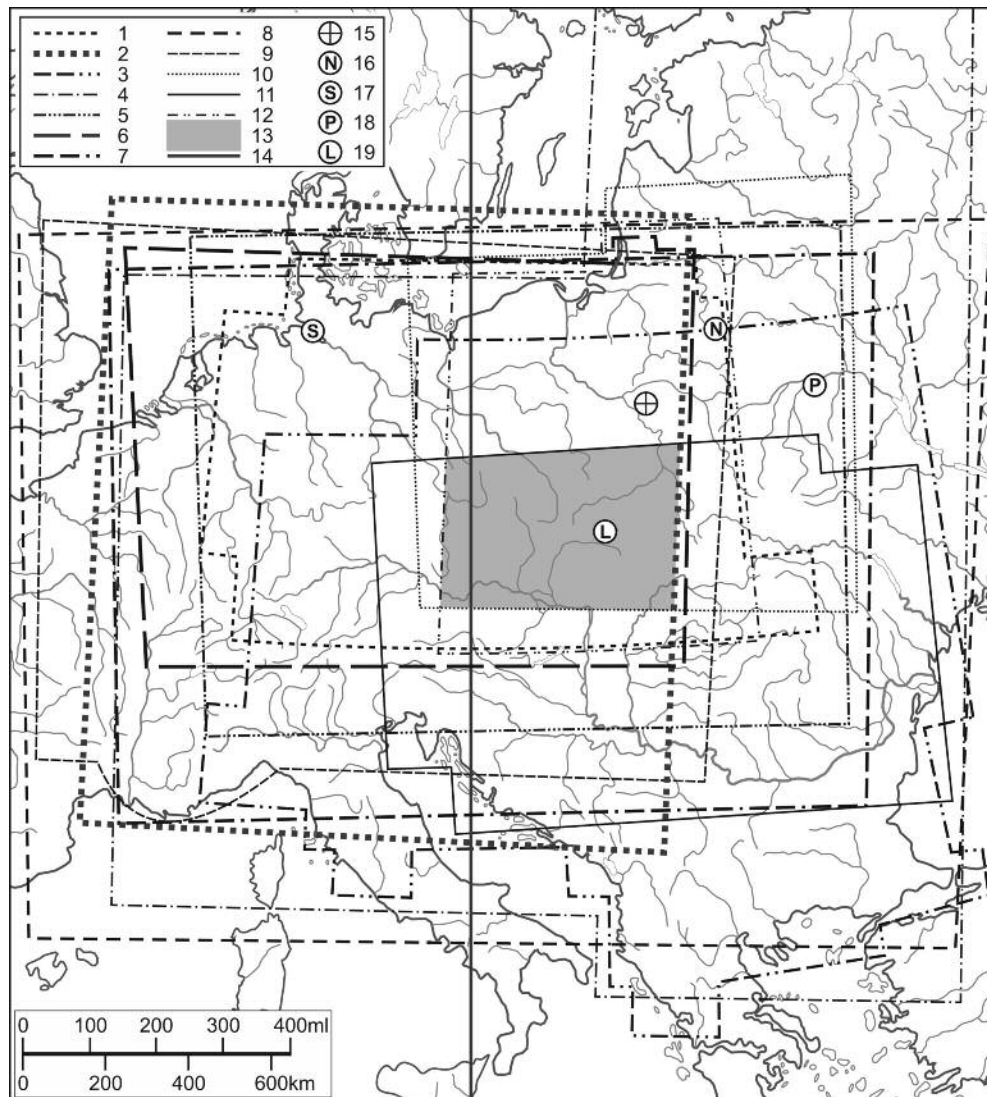
A széles „köztes” övezeten belül kialakult a vázolt négy térkonceptió, amelyek számos variációban léteznek. Ezeket kíséreljük most meg bemutatni.

Mind a négy térfogalom viszonylag újnak nevezhető történelmi léptékben, hiszen a térségünket magukba foglaló nagy birodalmak gyengülésével, felbomlásával keletkeztek, illetve terjedtek el, így valójában a 19. század második felétől beszélhetünk róluk.

A vizsgált térfogalmak közül talán Közép-Európa az, ami a legnagyobb szakmai érdeklődést és vitát kiváltotta, s máig a legszélesebb körben került tárgyalásra. Önmagában a fogalom használatának intenzitása is változott az időben, az elmúlt száz évben több olyan periódust találunk, amikor a tudományos és a közbeszéd tárgyává vált, s olyan korszakokat is, amelyekben gyakorlatilag eltűnt. Maga a fogalom rendkívül népszerű, s eltérő kiadványokban eltérő területeket fed le. Sinnhuber (1954) összevetette a különböző Közép-Európát bemutató koncepciók vonatkoztatási területeit, s különböző atlaszok „Közép-Európa” elnevezésű térképlapjait, és arra a következtetésre jutott, hogy gyakorlatilag a Pireneusi-félsziget kivételével már Európa törzsének szinte minden területe bekeült valamely koncepcióba (2.1.3 ábra).

A kérdést megközelíthetjük geopolitikai és kulturális-identitási oldalról is. Bevezetesként összefoglalva a térség geopolitikai jelentőségét úgy fogalmazhatjuk meg Közép-Európa lényegét, hogy az végeredményben egy olyan övezet Európán belül, amely elválasztja egymástól a német és az orosz hatalmat (Krejčí 2005; Šabič–Drulak 2012), így e két hatalom területi törekvéseinek intenzív időszakában a térség a geopolitikai érdeklődés középpontjába kerül. Ha megvizsgáljuk a *Foreign Affairs Magazine* archívumát, ahol a 20. század elejéig visszamenőleg találjuk meg az adott kor aktuális geopolitikai kérdéseivel foglalkozó írásokat, akkor világosan kimutathatók azok az időszakok, amikor Közép-Európa tárgyként jelenik meg az írásokban. Ez az első világháború időszaka, majd hosszú szünet után a hidegháború vége, s végül a 2010-es évtized közepe. Tehát napjaink felélenkült érdeklődése a térség iránt elsősorban geopolitikai háttérű, a hatalmi vetélkedésre, befolyási övezetek kiterjesztésére vezethető vissza.

2.1.3 ábra: Közép-Európa kiterjedése a térképeken

Jelmagyarázat: 1–12: Tizenkét angol, francia és német atlasz „Közép-Európa” térképlapjának kiterjedése; 13: Valamennyi térképlap közös területe; 14: A közép-európai időzóna alap délköre; 15: Európa geometriai középpontja; 16–19: Európa középpontja különböző szerzők szerint: Naumann, Schjerning, Penck, Lautensach, Lyde.

Forrás: Sinnhuber 1954, 18 alapján szerk.: Fonyódi V.

A Közép-Európa-kérdés felélénkülésének másik hajtóereje az identitás és kulturális hovatartozás keresése. A Közép-Európát kulturális-civilizációs értelemben meghatározó szerzők jellemzően kulturálisan a nyugat részeként definiálják térségünket, amelyre időről időre a keleti hatalmi centrum befolyása is hatással van (Bibó 1986a–c; Szűcs 1983; Halecki 1995). A közép-európaiság hangsúlyozása elsősorban a keleti befolyással szem-

beni ellenállás elemeként fogható fel. Így a második világháború alatti és azt követő időszakban, amikor az összeomlás kapcsán, a teret nyerő Szovjetunióval szemben több szerző és politikus is a közép-európai összefogás megerősítését hangsúlyozta, pártállástól függetlenül. A hidegháború idején mondhatni eltűnt a közép-európai identitás, térségünk a Kelet és Nyugat között oszlott meg. A Közép-Európa-tudat újraéledését a 20. század nyolcvanas éveiben figyelhetjük meg, elsősorban ellenzéki körökben. A térkonceptió ismételt feltűnése a térség népeit segítette hozzá mintegy eszközként ahhoz, hogy önmagukat Kelet-Európából Nyugat-Európába „helyezzék át” tudati értelemben, hangsúlyozva kötődésüket a nyugati kultúrához (Hagen 2003). Persze külső nézőpontból ez az identitáskeresés kevésbé emelkedettnek is tűnhet. Érdekes R. Wagner szemlélete, aki 2003-ban egy elég lekezelő hangú, de lényeglátó publicisztikát írt a Neue Zürcher Zeitung hasábjain „*Der Traum der Ränder. Mitteleuropa – eine Vision erfüllt sich und lebt als Utopie weiter*”² címmel a közép-európai identitás újraéledéséről, melynek fő célja a Nyugathoz való kötődés hangsúlyozása. A Közép-Európa fogalmát úgy határozza meg, hogy „Közép-Európa ott van, ahol Európa nincs”. Azt érti ez alatt, hogy az uniós csatlakozás vágya, a nyugati típusú társadalom és gazdaság hiánya, de kiépítésének szándéka motiválja a nagytér választást. Megállapítja azt az ellentmondást, hogy miközben a nagytérségi identitásról beszélünk, az érintett országok, nemzetek erősödő nacionalizmussal fordulnak egymás felé, s a kisebb regionális identitások, sovinizmusok veszélyeztetik a térség egyensúlyát (Wagner 2003). Tehát a térség etnikai, vallási sokszínűsége, melyet sok gondolkodó (pl. Kundera, Konrád) a térség értékes jellemzőjeként írt le, ismét az egységesüléssel ellentétes folyamatot látszik generálni.

Érdemes tehát a fogalom megszületését és történetét áttekintenünk.

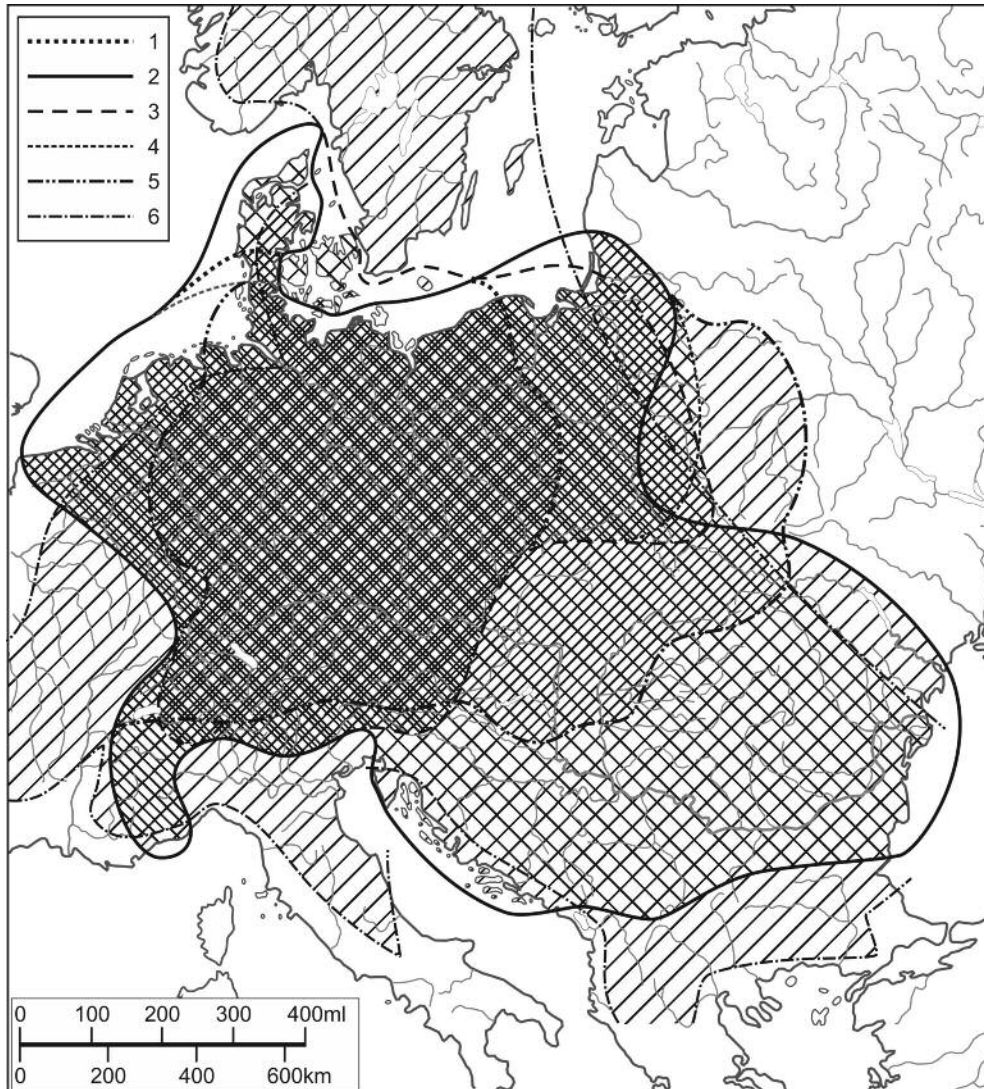
Lendvai L. Ferenc (1997) alapos összefoglalásában bemutatta a német geográfia azon törekvését, hogy Közép-Európát mint egy egzakt tudományos jelenséget mutassa be. A 19. században Karl Ritter térségünk lényegét a tengerektől való távolságában fogalmazta meg, s azzal a Germán–szarmata–oroszlás síkságot azonosította a Rajnától a Volgáig. Őt követve Albrecht Penck, Alfred Hettner, von Seydlitz már német dominanciájú térségként határozták meg Közép-Európát.

A német és brit természeti földrajzi lehatároláskísérleteket – legalábbis közülük hatot – Sinnhuber foglalta össze egy térképre, amelyből kitűnik a fizikai meghatározások németközpontúsága (2.1.4 ábra).

A természeti földrajzi alapú lehatárolások mellett a térséget kulturális térként lehatároló gondolkodó elképzeléseiből is egy német dominanciájú tér rajzolódik ki. Ha a különböző, kulturális, történelmi, politikai indíttatású lehatárolási kísérleteket egymásra vetítjük, akkor érdekességként elmondhatjuk, hogy ebben az esetben a leginkább „közép-európai”-nak mondható, minden koncepcióban jelen levő térség Ausztria és Csehország területe. Ezt nevezhetjük magterületnek (2.1.5 ábra). A következő fejezetben bemutatandó empirikus kutatásunk eredményei is azt mutatják, hogy a vizsgált egyetemi hallgatók elképzeléseiben is ez a Közép-Európa-kép él.

2 Magyarul: A szélek [a szélen lakók] álma. Mitteleuropa – egy vízió, mely beteljesül, s utópiaként tovább él.

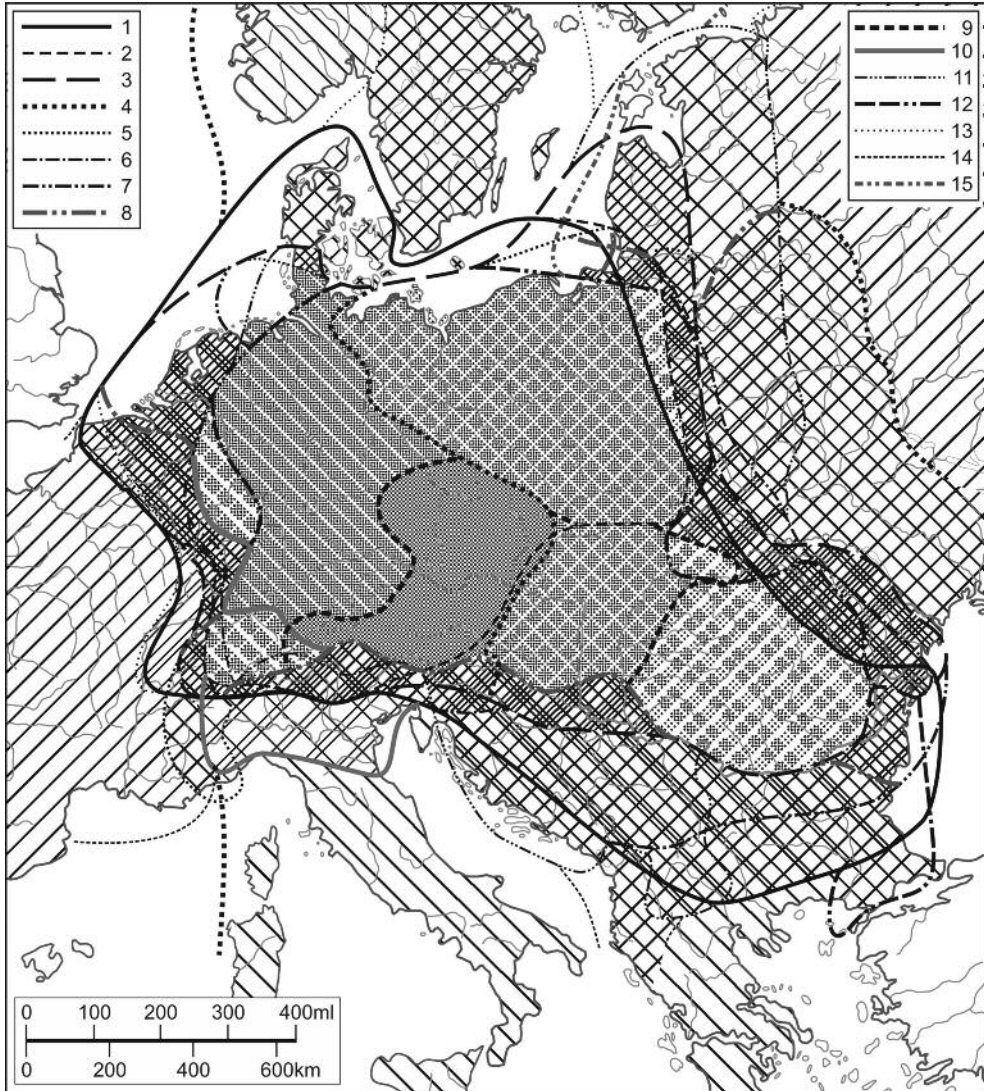
2.1.4 ábra: Közép-Európa természeti földrajzi alapú lehatárolásainak összegzése

Jelmagyarázat: 1: Penck 1887; 2: Partsch 1903; 3: Hettner 1923; 4: Moull 1933; 5: Hubbard 1937; 6: Kendrew 1937.

Forrás: Sinnhuber 1954, 24 alapján szerk.: Fonyódi V.

2.1.5 ábra: A Közép-Európát helyzeti, történelmi, kulturális, politikai fogalomként leíró definíciók vonatkoztatási területeinek összegzése

Jelmagyarázat: 1: Hassinger 1917/23; 2: Schjerning 1914; 3: Sievers 1916; 4: Arldt 1917; 5: Lautensach 1926; 6: Machatschek 1925/31; 7: Heiderich 1926; 8: Unstead 1927; 9: Lhéritier 1928; 10: De Marton 1930; 11: Schüssler 1939; 12: Shackleton 1950; 13: Siegfried 1950; 14: Chambers's Encyclopedia 1950; 15: Gottmann 1951.

Forrás: Sinnhuber 1954, 19 alapján szerk.: Fonyódi V.

Ezt a szemléletet a francia földrajz is átvette. Napjaink francia szerzői, pl. Jacques Le Rider (2008) egyértelműen a német kulturális befolyás tereként azonosítja Közép-Európát, s ennek leghatározottabb kifejezése a „Mitteleuropa” fogalom. A kulturális kérdéseken túl a 19. század közepétől Németország gazdasági háttérének biztosítására jött létre a Mitteleuropa fogalom már az 1830-as évektől politikusok, gondolkodók (pl. Friedrich List) műveiben (Lendvai 1997). Alapvető jelentőségű volt a Wiener Zeitung egy 1849. évi cikke, amely előrevetített egy gazdasági-politikai uniót, melynek gravitációs középpontja kétségtelenül Ausztria kell hogy legyen a központi elhelyezkedésénél fogva. Ennek az ötletnek a továbbfejlesztését végezte el List német közgazdász, Bruck osztrák kereskedelmi miniszter és Paul de Lagarde német író (Sinnhuber 1954). Le Rider szerint a térség kialakulása visszanyúlik a középkorba, mikor a német telepések a Német-római Birodalom határaitól keletre is kiáramlottak, egészen Oroszország nyugati határáig, s így a fogalom áttételesen a pángermanizmus egyik területi vetületét is alkotja. Görlich utal arra, hogy a német-osztrák délkeleti expanzió háttérében az 1830-as évek közepére kialakuló, a Német Szövetség északi és nyugati területeit magába foglaló vámunió (Zollverein), illetve az általa okozott gazdasági helyzet állt. Ausztriának nem sikerült a porosz vezetésű gazdasági térhez csatlakoznia, s az abszolutista kormányzat és a nagypolgárság az osztrák ipar terjeszkedési lehetőségeit délkeleti irányba szabták meg, a Duna-térség és a Balkán felé. „Ez a vidék Ausztria számára azt a szerepet tudta betölteni, mint India a brit korona számára” (Görlich 1969, 14). Ennek a gazdasági célú expanzióknak a legismertebb teoretikusa, Friedrich List az Észak-német Szövetség, a német gazdasági tér megalakulása kapcsán fogalmazta meg, hogy a németeknek nem Amerikába kellene kivándorolniuk, hanem induljanak délkeleti irányba, az Adria, a Duna torkolatvidéke felé, s lényegében ezzel az iránnyal a német gazdaság számára megnyitják az utat a Közel-Kelet, Egyiptom sőt India felé (Le Rider 2008). Rajta kívül még több osztrák gondolkodó is egy államszövetség képét vizionálta a térségbe (pl. Le Monier), feltételezve, hogy a térség népei a német gazdasági és politikai terjeszkedést üdvözölni fogják. A fogalom háborús célként megfogalmazott geopolitikai értelmének kialakulása 1871 utánra tehető, amikor a Német-római Birodalom, illetve annak utódaként a német szövetségek után két központosított birodalom, a Habsburg és a Német Birodalom uralta a területet. Az első világháborúig a kérdés elméleti maradt, míg a háború közelítette a központi hatalmakat gazdaságilag is, s láthatóvá vált, hogy hogyan működhetne egy ilyen egység a békeidőben is, ezért újra feléledt Közép-Európa politikai-gazdasági egységének gondolata. A témában megjelenő sok írás közül kétségtelenül a legfontosabb Friedrich Naumann „Mitteleuropa” c. könyve (1915). Ez a könyv az első világháború német hadicéljait is befolyásolta. Rövid időn belül lefordították angolra és franciára, s meglehetősen közismertté vált mindenhol, bár úgy tűnt, sokan nem tanulmányozták elég mélyenszántóan. Bár Naumann csak a saját magánvéleményét fejtette ki a könyvben, amely Németországban és Ausztria-Magyarországon egyaránt sok kritikát kapott, mégis Németországon kívül gyakran a hivatalos német politikaként fogadták el. Ennek következtében úgy interpretálták, mint a német dominancia megszerzésére irányuló törekvést a kontinens középső részén, így a német Mitteleuropa szó fordítás nélküli, eredeti használata más nyelvekben ezt a tartalmat fejezi ki. Ez az értelmezés nagy ellenállást váltott ki a magyar közéletben (Lengyel 1916), de ugyanígy a térség többi államában is. Naumann Mitteleuropa fogalma egy Németország-központú és Németország által dominált gazdasági nagytérre vonatkozik, amely délkeleti irányban terjeszkedik, Naumann kifejezésével a „liberális imperializ-

mus” által jön létre, s átlépi a pángermanizmus által kijelölhető tér határait is. Egy olyan Közép-Európát képzelt el, amelynek központi „core” területének Németországnak, s közös nyelvének, lingua francájának a német nyelvnek kell lenni. De – véleménye szerint – ez csak természetes úton mehet végbe, s keserűen említette a németesítés és az antiszemitizmus jelenségének előretörését. A politikai forma, amit a háborús tapasztalatok alapján kívánatosnak tartott, nem egy németek által szervezett közös állam, nem is egy föderáció, hanem szuverén államok szövetsége, ahova az országok önkéntesen és egyenlő partnerként csatlakoznak, kölcsönös megállapodások és a közös érdekek alapján. Csak két közös ügyet vázolt fel, amely közös igazgatást igényelne: a gazdasági tervezést és a védelmi ügyeket. Mindezek a termelés növekvő mennyiségét és csökkenő költségét idéznék elő, a tömegek életminősége javulhatna, s a közös védelmi határ és védelmi erők kialakításával a következő háború is megakadályozható lenne (Sinnhuber 1954). A francia történész, Catherine Horel is úgy véli, hogy Naumann nem volt az az agresszív pángermán, amivé különösen a francia értelmiségi körök tenni szeretnék volna. A Mitteleuropa fogalom pángermán értelmezése inkább a két háború közötti német szerzők Naumann-interpretációin alapul, akik egy imperialista diskurzus tárgyává tették azt (Horel 2009).

Zoran Konstantinović (1994) a délszláv népek szerepét és helyzetét vizsgálva Naumann könyvében túl további négy Mitteleuropa-konceptiót tekint át, s úgy véli, hogy azok feltétlenül érintik a délszláv népeket, elsősorban a szlovéneket, de a katolikus horvátokat, sőt, a szerbeket is. Tehát ezek a koncepciók kiterjednek a német etnikai csoportok által nem lakott területekre is. A közép-európai nemzetek számára így a „Mitteleuropa” fogalom a német imperializmus szinonimájává vált (Šabič–Drulak 2012).

A „Mitteleuropa” fogalom jelentési árnyalatai miatt jelent meg a német történészek körében a „Zentraleuropa” és „Mittelosteuropa” fogalom is. Ezzel összefüggésben született meg a „Zwischeneuropa” vagy „Zwischenstaaten” fogalom, amely arra a területsávra, államokra vonatkozik, amelyek délkeleti irányban húzódva nagyhatalmi aspirációknak elsősorban ki voltak téve.

A térség politikai jelentősége az I. világháború után növekedett meg, mivel Oroszország forradalmi átalakulásával Franciaország számára elveszett az a keleti szövetséges, amely ellensúlyt képezhetett Németországgal szemben, annak keleti oldalán. Ormos Mária szerint (Ormos 2007) a Közép-Európa fogalomnak az idők során két alapértelme alakult ki: a nagyhatalmi dominancia, s az ún. önvédelmi Közép-Európa. Ez utóbbi a térség kisállami szereplőire utal, amelyek egymást gyanakvással figyelik, együttműködésük akkor került előtérbe, mikor a térség nagy kihívások elé került. Számos együttműködési terv született, de mindegyik elbukott.

Az első világháborút követően a térség legfőbb jellemzőjévé annak széttagoaltsága vált. Szétesésének oka etnikai-területi viszonyaiban, a nemzetfejlődés területi kérdéseinek megoldatlanságában kereshető. A térségünket a 19. században lefedő nagyhatalmak közül a térség délkeleti részét uraló Oszmán Birodalom elsősorban vallási alapon különböztette meg az alattvalóit, s nem tudott olyan modern, identifikációs bázist adni, amellyel a nem török népek azonosulni tudtak volna. A Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségei számára nem volt alternatíva a birodalmi „osztrák” identitás, pláne a magyar államisághoz kötődő „hungarus” tudat, amelyek ezeknek az állami struktúráknak adhatták volna a belső identifikációs alapot. Ezek a gondolatok már egy olyan korban születtek meg, amikor a nyugati típusú nemzettudat és a közép-európai nyelvi nacionalizmus összekapcsolódva etnikai-nyelvi alapon kívánta a birodal-

makat felbontani. A szétesés másik fontos oka ugyanakkor a geopolitikai helyzet, amely szerint a külső nagyhatalmak ezt a belső tagoltságot felhasználhatták saját geopolitikai érdekeik érvényesítésére. Így Oroszország a balkáni helyzet kihasználásával gyengíthette a 19. században vetélytársát, az Oszmán Birodalmat, míg Közép-Európa az I. világháború után francia, brit és olasz érdekek eredőjeként került felosztásra, s jelölték ki az új államterületeket (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Jugoszlávia).

A sok kis államból álló övezetről a már idézett francia történész, Lheritier 1928-ban kijelentette: „Le Mitteleuropa est mort, mais l'Europe centrale n'en existe pas moins...” (1928, 47). Lheritier „l'Europe Centrale” régiója alapvetően Ausztria–Magyarország utódállamaiból állt: Ausztriából, Csehszlovákiából és Magyarországból. Bár koncepciója politikai volt, de jól körvonalazott földrajzi jelleggel bírt. Állítása szerint l'Europe Centrale egy olyan övezetnek a kontinentális (landlocked) része, amely a North Cape-től Kireneikáig³ és Egyiptomig terjed s rendkívüli diverzitást mutat etnikai, nyelvi, vallási szempontból. Ezen az övezeten belül l'Europe Central „raison d'être”-e a fordítókorong, a csomópont szerepe. Europe Centrale Európa szintéziseként is értelmezhető, s mindegyik ottani állam a szintézis szintézise. Tulajdonképpen egész Európát találjuk itt miniatürizálva. Úgy gondolta, ez a térség kicsi, de fokozatosan terjeszkedik, s a környező nagyobb egységekbe is behatol. (Ezt a jóslatát napjainkban követhetjük nyomon, ahogyan a később bemutatandó empirikus eredményeink igazolják.) Definíciója, vagy annak módosított változata széles körű elfogadásra lelt a győztes oldalon álló dunai államban, valamint Franciaországban és Angliában, ahol a Közép-Európa fogalom alatt mind a mai napig ez a térség értendő. Németországban ezt a jelentést soha nem fogadták el. Német részről a Finnországtól Görögorszáig terjedő övezet, melynek kontinentális (landlocked) része alkotja Lheritier l'Europe Centrale fogalmát, Zwischeneuropaként fogalmazódott meg. A már idézett Penck elképzelése szerint a közös térben kialakított kapcsolatok az emberek közötti közösséghez vezetnek, s a szorosan egyesült Zwischeneuropa egy erős gerincet adhat Európa számára. Szerinte „Ha egyszer létrejön egy erős Zwischeneuropa, akkor nem lesz utópia egy Európai Egyesült Államok sem” (1915, 40).

Ebben az alkufolyamatban, amely az első világháborút lezáró béketárgyalásokon zajlott, sok olyan döntés született, amely nem csak a legyőzött, hanem a győztesek közé tartozó államok igényeit sem elégítette ki, s ezek kiegyensúlyozatlan közép-európai rendet eredményeztek. Az így létrejött határok nem találkoztak azokkal a középkori előképekkel, amelyeket az egyes nemzetek sajátjuknak éreztek (ez természetesen nem is lehetett volna megvalósítható), s így a kölcsönös sérelmek, frusztrációk megmaradtak (Bibó 1986a–c), de ugyanakkor hibásan és következtelenül képviselték az etnikai elvet, amely pedig alapvető kiindulási alapul szolgált a tárgyalásoknál (Romsics 2007). A politikai igények előtérbe helyezésével meghúzott határok a térség olyan jellegű széttagoltságát okozták, amely lehetetlenné tette a későbbi széles körű együttműködést (Macartney 1942), a békerendszer következményeként létrejött új államok (Csehszlovákia és Jugoszlávia) már felbomlottak s a térség további darabolódása azóta is tart, különösen, ha a széles értelemben vett területre gondolunk. Így Koszovó kiválása Szerbiából, a kelet-ukrajnai területek leválása, a regionális identitástudatok erősödése (Szilézia, Székelyföld stb.) jelzik, hogy az első világháborút követően létrejött területi rend sok eleme bizonytalan.

3 Ma Líbia keleti tartománya.

Törekvések az egységes Közép-Európa megteremtésére

A térség összefogására több törekvést is ismerhetünk. Ezek egy része még a szétesést megelőzően született, a korábbi birodalmi területi struktúrák védelmében, míg mások a már szétterjedt kisállami térség összefogását irányozták elő különböző célokkal és területi keretek között. A Habsburg és a Török Birodalom berendezkedésének problémáit látva több elképzelés is született, amely a tárgyalt térséget egységes keretbe foglalta volna, azzal a szándékkal, hogy az előre látható nagy szétesést megakadályozza. Az első világháborút megelőzően a brit, francia és orosz politikusok is a Monarchiában vagy annak valamely utódában látták az európai erőegyensúly zálogát, így Közép-Európa rendezését nagyállami keretek között képelték el. Még olyanok is osztották ezt a véleményt, akik később, a békerendezések során a kisállami felosztás elfogult híveivé váltak, mint pl. R.W. Seton-Watson (Kosáry 2001).

A térségen belülről számos terv született a Monarchia megmentésére. Nem csak osztrák vagy magyar, hanem cseh, román és más nemzetiségű politikusok, gondolkodók tollából is születtek ilyen tervek. Hajdú (2002) és Ormos (2007) ezeket a terveket mint „önvédelmi Közép-Európa”-tervet határozza meg, amelyek válságok idején erősödtek meg. Ilyen, a térségen belüli integrációs törekvések jelentek meg a 19. század elején a német gazdasági expanzióval (Zollverein) szemben, később az első világháborút, majd a második világháborút követő káosszal szemben, de hasonló megerősödést tapasztalhatunk a rendszerváltás időszakában is. A térség nemzeti belső integrációs (föderációs, konföderációs) elképzelései egyik vagy másik nagyhatalommal szemben alakultak ki, azonban valamennyi elképzelés esetében kijelölték valamely nemzet dominanciáját, amely így többek számára elfogadhatatlanná tette a terveket. A föderációs és konföderációs tervek így a nemzeti elitnek számára „túl sok”-nak bizonyultak, míg a még ki nem alakult vagy kisebbségi helyzetben lévő nemzetek számára „túl kevés” önállóságot nyújtottak.

Külön fogalomként kell emlegetnünk a Duna-konföderációs tervet, amely először az 1830-as években merült fel. Célja, hogy alternatívát kínáljon a Habsburg és Török Birodalom felbomlásával szemben, illetve arra az esetre, ha ez a felbomlás bekövetkezne. Elsősorban Kossuth és Jászi nevéhez kötjük ezt a tervet, de előttük elsőként a lengyel emigráció vezetője, Czartoryski herceg vázolta azt fel azért, hogy Lengyelország függetlenségét helyreállítsa. Kossuth írta le a legkidolgozottabb tervet a konföderációra, 1851-ben Törökországban, majd 1862-ben Dunai Szövetség néven került terve a nyilvánosság elé (Britannica Hungarica 5.). Kossuth elképzelései szerint független államokból álló szövetség jött volna létre, amely közös pénzüggel, hadüggyel és külüggyel, valamint kereskedelemmel és közlekedésfejlesztéssel rendelkezett volna. A birodalom felbomlása után Jászi Oszkár fejlesztette tovább ezt a tervet. Az általa javasolt Dunai Egyesült Államok a vesztes első világháború rendezési javaslatainak alternatívájaként merült fel, amely a kossuthi eszméken alapulva, de a monarchia továbbélését jelentette volna egy olyan formában, amely a győztesek számára is elfogadható alternatívát kínált. Számos olyan eleme volt azonban, amely nemcsak mai szemmel, de saját korában is utópisztikusnak számított, pl. Szerbia betagozása a horvát vezetésű Illíriába (Hanák 1985).

Az első világháborút lezáró béketárgyalásokon ezt az irányt (a monarchia federalizálását, a terület egységének megtartásával) csak Wilson képviselte, sikertelenül (Ádám 1987). Így a béketárgyalások eredményeként a Duna-térség középső és felső szakaszán is jellemzővé vált a kis nemzetállamok mozaikja.

A két világháború között külső szereplőként Franciaország érdeke lett elsősorban egy közép-európai szövetség létrehozása (természetesen elsősorban a kisantant államaira vonatkozóan), amely a meggyengült Oroszország helyett Németországgal szemben ellensúlyt képezhetett volna. Több terv is született a gazdasági-politikai integrációra (Tardieu, Briand).

A magyar politikai elit is számolt egy közép- és délkelet-európai föderációs tervvel. Kállay Miklós (Magyarország miniszterelnöke 1942–1944) emlékirataiban utal arra, hogy szomszédsági kapcsolataiban távlatilag egy ilyen együttműködést irányozott elő (Kállay 1991).

Persze ezeket a törekvéseket hamar felülírta Hitler terjeszkedése. Közép-Európa politikai fogalmát már nem Naumann értelmében használták, hanem egy németek uralta politikai egységként, melynek propagálásához hozzájárultak a geopolitikai gondolkodók is (Haushofer 1937, Basch 1944). Az Anschluss, Csehország és Morvaország annexiója, és a dunai államok feletti politikai kontroll megszerzésének kísérlete hozzájárultak a második világháború kirobbanásához.

A második világháború után is születtek vámuniós, konföderációs tervek a térségen belül az új (kommunista) kormányzatok részéről. Az újonnan alakult román, magyar, jugoszláv, bolgár, sőt albán vezetés fontos külpolitikai célként határozta meg az együttműködést, amely a görög polgárháború hatására katonai-politikai együttműködés színezetét is öltötte. Ebben benne volt Tito célja is, hogy Moszkvával párhuzamosan egy Belgrád központú balkáni kommunista blokkot építsen ki. Ezek a tervek 1948 végére elhaltak, a szovjet vezetés nem tűrt meg egy ilyen típusú integrációt nyugati határai mentén. Dimitrov 1949-ben Bulgáriában még egyszer felmelegítette az ötletet, Görögország bevonásával, de utána végleg lekerült a napirendről (Gyarmati 1987). A „Duna-völgyi” együttműködés tehát belső kezdeményezésre nem valósulhatott meg.

Az érintett államok jelentős része szovjet megszállás alá került, így nem regenerálódott egyik korábbi Közép-Európa-koncepció sem. Finnország és Jugoszlávia között egyedül Ausztria maradt abban a semleges geopolitikai szerepben, amelyet a korábbi koncepciók az egész térség számára kijelöltek, tehát a nyugat és kelet közötti semleges tér szerepében.

Hajdú (2002) megállapítja, hogy a Duna-térségben az önkéntes, belső integrációnak nem volt működőképes változata, s egy ilyen belső integráció napjainkban a térséget a periférián tartaná. Ezért is van nagy jelentősége annak, hogy az új együttműködés az EU keretei között valósul(hat) meg.

A hidegháború idején felosztott Európában Közép-Európa fogalma értelmetlenné vált, hiszen a vasfüggöny lényegében térségünk középvonalában húzódott végig, így térségünk a Kelet-Európa fogalomba sorolódott át. A nyolcvanas évektől jelentkezett újra a közgondolkodásban ez a térfogalom, elsősorban a kelettől való tudati távolodás eredményeként. A közép-európaiság, mint nehezen meghatározható szellemi, kulturális közösség vállalása elsősorban a Nyugat-Európa-hoz való történelmi tartozás érzését erősítette, térségi sajátosságaink hangsúlyozásával. A rendszerváltás után ez a közösség politikai együttműködésekben is megnyilvánult, erre mutatott példát a Közép-európai Kezdeményezés (KEK), a szabadkereskedelmi társulás (CEFTA), a Visegrádi Csoport megalakulása.

Napjainkban ez a közösség megbomlani látszik, s egy szűkebb, de egyértelműen közép-európai együttműködés (slavkovi egyezmény) látszik kibontakozni, melyben Csehország, Szlovákia és Ausztria kötnek szorosabb együttműködést, míg Lengyelország elsősorban Németországgal és Franciaországgal kíván szorosabb geopolitikai egységet alkotni. Mindez térségünk egy újabb, belső átalakulását jelzi.

Ausztria helye és szerepe Közép-Európában

Látszólag egyértelmű, ha Ausztriát mint Közép-Európa vezető államát ismerjük el. Mint a fentebb bemutatott Közép-Európa-koncepciók mutatják, elméletben is többféle olyan lehatárolással találkozunk, amely német vezetésű, avagy éppen német és osztrák szerepvállalás nélküli Közép-Európáról beszél. A köztudat azonban, ahogyan ezt később bemutatandó vizsgálataink is tükrözik, ezt a térfogalmat erősen ausztriai centrummal képzelik el. A térség jelene és jövője szempontjából tehát alapvető a kérdés, hogy hogyan jelenik meg ez a vezető szerep a valóságban, lehet-e Ausztriától független Közép-Európa?

Kétségtelen, hogy Németországot nem számítva a térség legfejlettebb, s nemzetközi téren legbefolyásosabb állama Ausztria. Ugyanakkor, ha az osztrák kapcsolatokat vizsgáljuk a mindennapokban, nem tapasztalunk bennük különösebb regionális prioritást. Láthatjuk ezt pl. az osztrák egyetemek nemzetközi kapcsolatainak alakítása során is. Úgy tűnik, a korábbi birodalmi központ ma már nem regionális szinten definiálja magát, s ebben kétségtelenül jelentős szerepet játszik az a tény, hogy mai kiemelkedő jólétét, gazdasági prosperitását nagymértékben köszönheti földrajzi és geopolitikai adottságainak, ami alapján ki tudta alakítani azt a nemzetközi szerepkört, amely nem egy régió vezető hatalmaként, hanem egy bipoláris világ „híd”-államaként jellemezte Ausztriát.

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésével Ausztria megszűnt egy birodalom vezető hatalma lenni. Ez a birodalom a megszűnése előtt 676,6 ezer négyzetkilométernyi területével, Oroszországot nem számítva Európa legnagyobb államalakulata volt, míg 51,3 millió lakosával Oroszországot szintén nem számítva Németország után a második helyet foglalta el a kontinensen (Romsics 2007). Mindebből a békekötések után egy hatmilliós kisállam maradt vissza, mely nem rendelkezett igazán osztrák identitástudattal, s gazdaságilag, s politikailag is gyenge maradt. Ne feledjük el, hogy vesztes államként került ki a háborúból, akárcsak Magyarország. Gazdaságára nézve fontos szempont, hogy a monarchia iparának döntő hányada Csehországban maradt, amire alapozva Csehszlovákia jelentős gazdasági fejlődésen ment át a két világháború között, míg az agrárkapacitások és termőterületek jelentős része Magyarország területén volt. Luif (2012) szavaival élve Ausztria egy „nyomorék” gazdaságot örökölt, amelyben egy 50 milliós birodalomra méretezett bürokrácia volt jelen, s ahol a lakosság harmada a fővárosban tömörült. Mindezek után nem véletlen, hogy 1922-ben és 1932-ben Ausztriát népszövetségi kölcsönrel kellett az államcsődtől megmenteni, s ebben a kölcsönügyletben Csehszlovákia jelentős segítségére volt az osztrák államnak (Luif 2012). Néhány év kivételével az 1920-as években az egy főre jutó GDP soha nem emelkedett az 1914-es szint fölé a két háború közötti időszakban (Butschek 2011, 207). Ellentétben a két világháború közötti Magyarországgal, Ausztria élénk gazdasági kapcsolatokat ápolt az utódállamokkal, különösen az azokból származó importja volt kiemelkedő (Luif 2012). Csehszlovákia éppoly fontos külkereskedelmi partner volt, mint Németország. Bécs, a főváros mindezalatt sokat veszített jelentőségéből. A birodalmi főváros lakosság száma 1846-ban 520.000 fő volt, ami 1914-re 2,2 millióra növekedett. Bécs funkcionális vonzáskörzetének nagy részét is elvesztette, hiszen hinterlandja kiterjedt Nyugat-Magyarországra, Pozsony környékére, Dél-Csehországra is. Ráadásul birodalmi státuszából következően lakosainak nagy része a birodalom vala-

mely nemzetéhez tartozott, így a feldarabolódás után a saját nemzetállamába költözött el a hatalmát veszített központból. A gazdasági nehézségek, a munkanélküliség is elvándorlásra készítették a lakosságot, s a természetes szaporodás mértéke is lezuhant. Mindezek együtt az osztrák főváros jelentős népességszám-csökkenéséhez vezettek, 1930-ban már csak 1,7 millió lakos élt Bécsben (Hatz 2008).

Ausztria számára a második világháború után jött el a fejlődés lehetősége. Az ország ugyan négyhatalmi megszállás és felosztás alá került, de 1955-ben a megszállás megszűnt, a hatalmak és Ausztria megkötötte az államszerződést (Österreichischer Staatsvertrag). Ki kell hangsúlyozni, hogy nemzetközi jogi értelemben ez nem békeszerződés volt (ellentétben pl. a 1947-es Párizsi békeszerződéssel, mely Magyarország helyzetét rendezte), hiszen az Anschluss miatt Ausztria 1938 és 1945 között a náci Németország része volt, jogilag nem létezett. Már 1945 novemberében szabad és demokratikus választásokat tartottak, s a létrejövő nagykoalíció (Österreichische Volkspartei – ÖVP és Sozialistische Partei Österreichs⁴ – SPÖ) 1966-ig vezette az országot. A Staatsvertrag lehetőséget teremtett arra, hogy – ellentétben a többi közép-európai állammal – kivonják az ország keleti részét megszállva tartó szovjet csapatokat. Ennek fejében viszont Ausztria vállalta, hogy külpolitikáját a semlegesség elvét szem előtt tartva alakítja folyamatosan. Ezzel a Szovjetunió bebiztosította, hogy az érdekszférája ezen határszakaszán ne érintkezzen közvetlenül a NATO-val, tehát Ausztria atlanti katonai szövetségi tagságát tiltotta meg. A katonailag semleges ország ugyanakkor gazdasági értelemben számíthatott a nyugati segítségre. Részesedett a Marshall-tervből, melyet a többi közép-európai ország nem vehetett igénybe, s kiépített egy fejlett piacgazdaságot, amelynek iparában ugyanakkor nagy szerep jutott az állami tulajdonnak. Így nem véletlen, hogy míg az osztrák gazdaság az egy főre jutó GDP tekintetében 1950-ben azonos színvonalon állt Csehszlovákiával, addig negyven évvel később már kétszeresen felülmúlta azt (Luif 2012).

Ausztria kiemelt helyre került a világpolitikában is. Már az 1950-es évek elejétől fontosá vált számára a „híd”-szerep, aktív szomszédsági politikát épített ki a szocialista országok irányába (Nachbarschaftspolitik, Austrian Ostpolitik), s kézzelfogható szerepre törekedett a kelet–nyugati kapcsolatokban. Ennek a doktrínának két fontos alakítója volt Julius Raab (ÖVP, kancellár 1953–61 között), valamint Bruno Kreisky (SPÖ, Külügyminiszter 1959–66, kancellár 1970–83 között), akik világosan látták, hogy a két blokk közötti kapcsolatokban jelentős javulás nem lehetséges (Luif 2012). Ez a szerep tehát a két nagy, világméretű blokk közötti közvetítő szerepre utalt, nem pedig regionális szintű külpolitikára. A vasfüggöny létrejötte Bécs számára ismét a nyugati világ perifériájára szorulást hozta. Határváros lett, nagyrészt körbevéve egy világméretű ideológiai–katonai barikáddal. Annak ellenére, hogy az 1970-es évektől megindult a vendégmunkások beköltözése, Bécs 1951 és 1981 között további 100 ezer lakost veszített el (1981-ben lakosainak száma 1,53 millió volt), igaz, ennek egy része a meginduló szuburbanizáció számlájára írható, de a nagyvárosi térségében 1971-hez képest 1981-ben (az oda irányuló szuburbán kiköltözés ellenére is) 65 ezer lakossal élt kevesebb (Hardi–Hajdú–Mezei 2009). Ugyanakkor geopolitikai értelemben felértékelődött az osztrák főváros, számos nemzetközi tárgyalást, csúcstalálkozókat tartottak itt, számos egyezmény fűződik a város nevéhez.

4 1991-től Sozialdemokratische Partei Österreichs

Megjegyzések a Kelet-Európa és a Balkán fogalomhoz

Kelet-Európa fogalma még több kérdést vet fel, mint az előbbi térfogalom. A tárgyalt történelmi korszaktól, a kontextustól függően egészen eltérő országcsoporthoz lehet a térfogalom tartalma. A hidegháború idején Kelet-Európa alatt a volt szocialista országokat értették a Szovjetunió nélkül, míg napjainkban a leggyakoribb értelmezés az egykori szovjet tagköztársaságok köre Oroszország nélkül. A Kelet-Európa fogalom fontos kérdése, hogy Oroszországot beleérti-e a térségbe, avagy azt nem tekinti általában Európa részének. Ennek oka, hogy az orosz fejlődés nem európai mintákat követ, hanem európai és ázsiaiakat vegyesen, köszönhetően a hosszú mongol uralom hatásának, s a bizánci hagyományoknak. Éppen ezért Oscar Halecki lengyel történész két háború között született elméletében Kelet-Európát az Oroszországon kívüli szláv népek által lakott területben határozza meg, amelyet könyvének címében is a „Nyugat peremének” nevez. Kortársa, a cseh Bidlo viszont a két nagy keresztény vallás befolyási területének találkozásánál húzza meg a határt, Kelet-Európaként definiálva az ortodox államokat (Romsics 2007).

A Kelet-Európa fogalom tartalma a rendszerváltás után jelentősen megváltozott. A Szovjetunió felbomlásával az egykori tagköztársaságok vették át a „Kelet-Európa” jelzőt, kivéve a Baltikumot, mely inkább Közép-Európa és Észak-Európa irányába gravitált, ezzel is kifejezve az orosz–szláv világtól való különállóságát.

Dingsdale (1999) szerint a hidegháború során Kelet-Európaként értelmezett térség négy nagytérségre osztdott fel: Közép-Európa (Central Europe), Balti-Európa (Baltic Europe), Balkán-Európa (Balkan Europe) és Keleti Határvidék (Eastern Borderlands) szerepel.

Neve alapján természetföldrajzi elnevezésnek tűnik a „Balkán” kifejezés, hiszen alapvetően a Balkán-félszigetet értjük alatta. A félsziget elnevezése Zeune német geográfustól származik 1808-ból (Hajdú 2010), s természeti földrajzi értelemben három oldalról tengerek, míg északról a Duna és a Száva folyók határolják. Társadalmi-politikai értelemben a határa már bizonytalanabb. A 19. században a Balkán-hegységen való átkelés kapcsán terjedt el a nyugati földrajzi irodalomban, de a térséget ekkor mint „európai Törökországot” emlegették, hiszen a terület egésze az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozott, s valójában annak összeomlása, a „keleti-kérdés” válságában kezdtek el széles körben használni ezt a földrajzi kifejezést a térségre (Mazower 2004). Így a kifejezés egy olyan térséghez kötődött, mely etnikailag rendkívül kevert, s a nagyhatalmak vetélkedésének színtere. Ezért nagyhatalmi konfliktusok tűzfészke, míg időről időre hatalmi vákuum alakul ki, mely során a térség belső etnikumai között törnek ki konfliktusok. Mindezek miatt a „Balkán” vagy „balkáni” ma már olyan jelző, amelyet a Földön máshol elhelyezkedő, hasonló adottságú térségekkel kapcsolatban is használnak (Brzezinsky 1999). A geopolitikai konfliktusok térfogalom kialakító szerepére jó példa, hogy ma már „Nyugat-Balkán”-ról is beszélünk (Kobolka–Pap [szerk.] 2008; Horváth–Hajdú 2010). Ennek a fogalomnak a születése a jugoszláv válságokhoz és európai integrációhoz is kapcsolódik a kilencvenes évek vége óta, s azokat az államokat értjük alatta, melyek az egykori Jugoszláviából váltak ki, kiegészítve Albániával. Külön csoportként, térkategóriaként való kezelésük azért volt indokolt, mert a többi balkáni állammal szemben az uniós tagság meglehetősen távoli jövőben volt csak elképzelhető ezen országok számára, s a kibővült EU mint enklávét veszi körbe ezt a térséget (Hajdú 2010).

A Délkelet-Európa kifejezés is megtalálható már 19 század eleji térképeken, de tartalommal a 20. században töltődött fel. Politikailag, értéktartalmát tekintve semlegesebb, mint a Balkán kifejezés, s annál szélesebb térséget is takar. A 20. század első felében elsősorban a szélesebb értelemben vett német geopolitikai törekvések meghatározására szolgált, míg mára jelentősége abban áll, hogy a szorosan vett Balkán államai mellett ide lehatárolhatjuk azokat az államokat, amelyek kulturálisan összetartoznak, de nem sorolhatók be az előbbi fogalomba. Így pl. Románia, amely vallása miatt, avagy Szlovénia és Horvátország, amely etnikai-nyelvi és történelmi okokból kapcsolódik a balkáni államokhoz, de legalább ilyen erős kapcsolata van Közép-Európához is.